

Kroniekjes van Amersfoortse kloosters en conventen

door KOEN GOUDRIAAN

Inleiding In de vroege geschiedenis van de Moderne Devotie, de van meester Geert Grote van Deventer uitgaande religieuze hervormingsbeweging van de late 14de eeuw, neemt de stad Amersfoort een belangrijke plaats in. Al in 1380, dus nog tijdens het leven van de jong gestorven Grote, zou zich op de Glashorst een zustergemeenschap hebben gevormd, de voorloper van het latere Sint-Agnesconvent.¹ Rond Pasen 1399 werd te Amersfoort de aanzet gegeven tot de oprichting van het Kapittel van Utrecht. Dit verenigde een groot aantal nieuw gestichte huizen van broeders en vooral zusters des gemen levens, die zich hielden aan de zogenaamde derde regel, die door Franciscus van Assisi oorspronkelijk was bedoeld voor mensen die in de wereld bleven, maar toch een religieus leven wensten te leiden. Voor de oprichtingsvergadering werd gastvrijheid verleend door het Amersfoortse fraterhuis. De rector daarvan, Willem Hendriksz, werd de eerste minister-generaal van het Kapittel van Utrecht.²

Het is niet voor het eerst dat aandacht wordt gevraagd voor de beginperiode van de Moderne Devotie in Amersfoort. Met name C.A. van Kalveen heeft zich voor dit thema bijzonder ingespannen. In een artikel van 1978 over Johan Pupper van Goch besteedde hij al enige aandacht aan de beginjaren van het Amersfoortse fraterhuis.³ In 1981 kwam hij er uitvoeriger op terug in een aparte studie over het begin van het fraterhuis en van de daarmee verbonden Amersfoortse instellingen.⁴ Bovendien werkte hij mee aan de bijdrage over het klooster Mariënhof (Birkt) in het derde deel van het *Monasticon Windeshemense*.⁵ In zijn studies maakt Van Kalveen behalve van archivalia gebruik van de historiografische overlevering omtrent de Amersfoortse Moderne Devotie. Het is de historiografie die in dit artikel centraal staat. Onder erkenning van de grote verdiensten van Van Kalveen moet toch worden vastgesteld, dat over de onderlinge verhouding van de Amersfoortse kroniekjes het laatste woord nog niet is gezegd. In dit artikel zal worden geprobeerd op die relatie nieuw licht te werpen. Daarmee wordt tevens een belangrijke bouwsteen aangedragen voor de reconstructie van de levensloop van Willem Hendriksz, de toonaangevende figuur in de vroege Moderne Devotie in Amersfoort.⁶

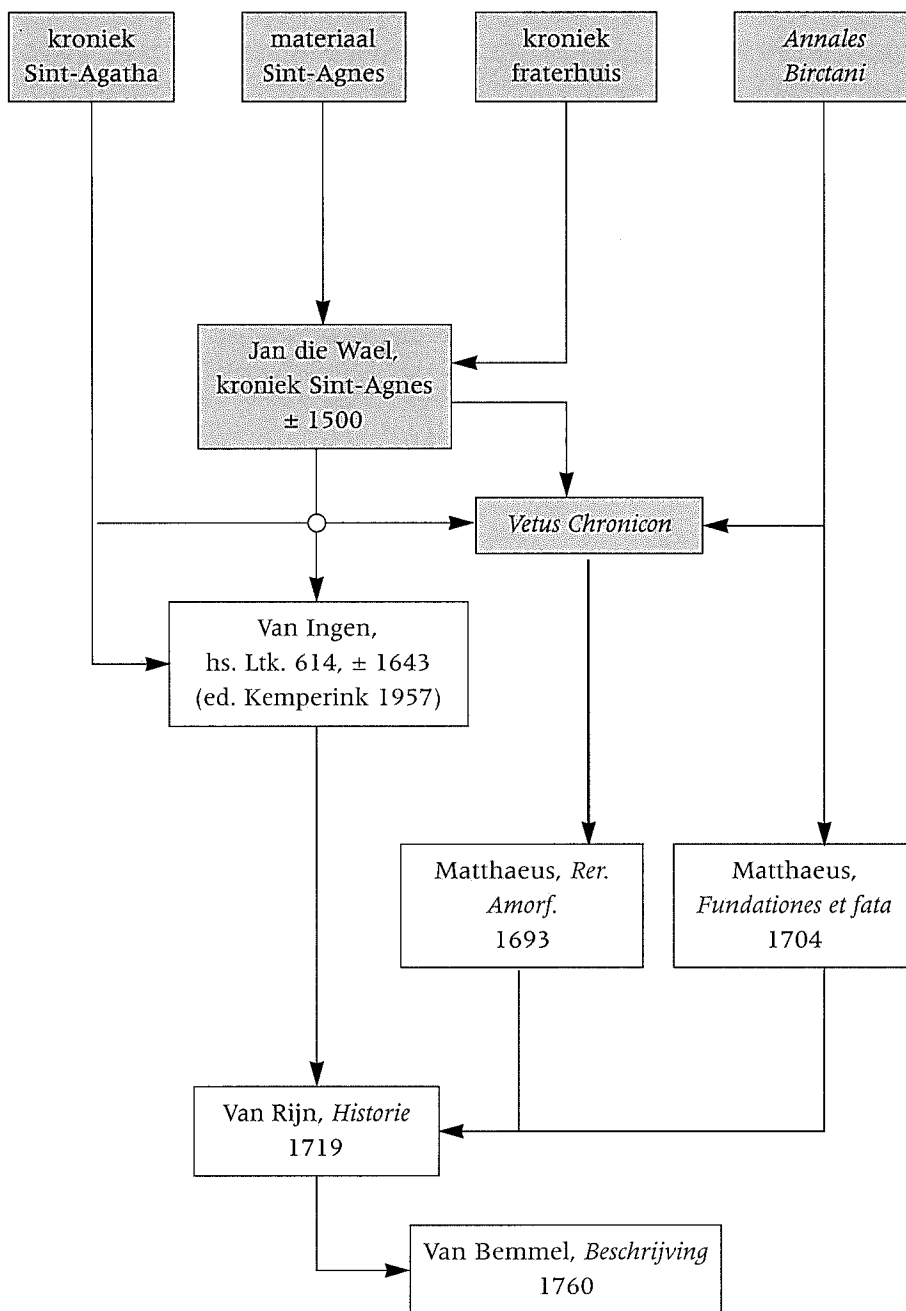
Het werk van Van Kalveen vormt ons startpunt. Voor zijn reconstructie van de stichting van het Amersfoortse fraterhuis zegt Van Kalveen drie hoofdbronnen ter beschikking te hebben: de *Annales (Monasterii) Birctani*, het *Vetus Chronicon Amorfortium* en de kroniek van het Amersfoortse Sint-Agnesconvent.⁷ Behalve

van deze drie hoofdbronnen maakt hij, wat de historiografie betreft, ook gebruik van latere auteurs zoals Van Rijn⁸ en Van Bommel.⁹ Van Bommel wordt ook door Weiler als een zegsman-op-eigen-gezag onder de bronnen opgevoerd.¹⁰ Bij Van Bommel neemt de incorporatie van archiefmateriaal in het geschiedverhaal een aanvang.¹¹

Het zal blijken dat deze benadering van de bronnen niet in alle opzichten houdbaar is en risico's met zich meebrengt. Door voort te bouwen op de voortreffelijke inleiding van Kemperink bij zijn editie van de in excerpten bewaarde kronieken van Sint-Agnes en Sint-Agatha¹² én op de bronnenfiliatie zoals die in het *Monasticon Windeshemense* gegeven wordt,¹³ kan een nauwkeuriger beeld van de onderlinge afhankelijkheid van de historiografische bronnen verkregen worden. Daarbij dienen we rekening te houden met de specifieke aard van elke bron. Het aantal primaire bronnen blijkt bovendien groter dan tot dusver gedacht.

Enkele kloosterkroniekjes Om te beginnen is het van belang de relatie tussen de *Annales Birtani* en het *Vetus Chronicon* vast te stellen. Met de eerstgenoemde bron wordt bedoeld op de kroniek van het klooster Mariënhof of Birtk onder Amersfoort. Dit klooster van reguliere kanunniken kwam tot stand toen het convent Sint-Andrieskamp, dat tot dan toe de derde regel van Franciscus had gevolgd, in 1415/7 (enkele jaren na de dood van Willem Hendriksz) de regel van Augustinus aannam en zich bij het kapittel van Windesheim aansloot.¹⁴ In 1420 betrokken de kanunniken het nieuwe gebouwencomplex Mariënhof in de buurtschap Birtk ten noordwesten van de stad.¹⁵ Sint-Andrieskamp op zijn beurt was gesticht door dát deel van de fraters van Amersfoort dat samen met Willem Hendriksz in 1399 de niet aan een regel gebonden leefwijze had opgegeven en tot de derde franciscaanse regel was overgegaan. Enkele andere fraters waren het daarmee niet eens en zetten het leven als broeders des gemenen levens voort: het Sint-Janshuis. Ook daarvan is een kroniekfragment bekend.¹⁶ Het is dus goed direct te noteren dat het klooster Birtk met zijn annalen slechts één uit meerdere lokale tradities vertegenwoordigt waarin de herinnering aan Willem Hendriksz wordt vastgehouden.

De *Annales Birtani* zijn niet in origineel bewaard.¹⁷ We kennen ze dankzij een excerpt dat door Matthaeus in 1704 werd afgedrukt, naar een handschrift dat hij in bezit had.¹⁸ Het eerste gedeelte ervan werd, niet zonder fouten, door Van Rijn uit het Latijn vertaald en opgenomen in zijn *Historie ofte beschrijving*.¹⁹ Daarnaast zijn de annalen van het klooster Birtk, onder de benaming *Chronica Birtina*, ook nog gebruikt door de anonieme auteur van het *Vetus Chronicon Amorfortium*, Van Kalveens tweede bron. Het overleven van het *Vetus Chronicon* danken we eveneens aan Matthaeus, die in 1693 een editie van deze kroniek het licht deed zien.²⁰ Het *Vetus Chronicon* moet in of kort na 1573 zijn gecompileerd.²¹ Het gaat bij dit geschiedwerkje om een kroniek in de meest letterlijke zin van het woord: een

De in grijze vlakjes geplaatste bronnen zijn niet meer voorhanden

jaar voor jaar opgesomde lijst van evenementen, waarvoor steeds uit een verscheidenheid aan bronnen wordt geput. Behalve van de annalen van Birkt maakte de auteur onder meer gebruik van kronieken van de vrouwenconventen van Sint-Agnes en Sint-Agatha. Omdat langs al deze wegen mededelingen over de vroege Moderne Devotie het *Vetus Chronicon* bereikt kunnen hebben, is het niet in alle gevallen duidelijk op welke middeleeuwse bron een bepaalde informatie teruggaat. Wél staat het op grond van de voorgaande redenering vast dat het *Vetus Chronicon* niet als een van de *Annales Birtani* geheel onafhankelijke bron kan worden beschouwd. Omdat de auteur van het *Chronicon* compileerde, terwijl de weergave van de *Annales Birtani* in Matthaëus' werk van 1704 onvermengd is, geniet laatstgenoemde versie in geval van tegenstrijdigheid de voorkeur boven het *Vetus Chronicon*. Wat Van Rijn betreft, op die plaatsen waar hijzelf en via hem Van Bommel van de door Matthaëus uitgegeven bronnen afhankelijk zijn, legt hun getuigenis tegenover dat van deze bronnen geen gewicht in de schaal. Zo is Van Rijns mededeling over een rectoraat van de Utrechtse prediker Werboud van Boskoop in het Amersfoortse fraterhuis gebaseerd op foutieve interpretatie van het Latijn van de annalen van Birkt en dient zij dus te worden verworpen.²²

Het voorgaande betekent niet dat het *Vetus Chronicon* waardeloos is. De twee andere kloosterkronieken waaraan het materiaal heeft ontleend, die van Sint-Agnes en van Sint-Agatha, zijn evenmin in origineel bewaard. De belangrijkste tekstgetuige voor deze twee kroniekjes is het werk van de 17de-eeuwse notaris Johan van Ingen, die in 1635 een kopie maakte van de kroniek van Sint-Agatha en een excerpt uit die van Sint-Agnes. In 1643 bekortte hij zijn exemplaar van de kroniek van Sint-Agatha en voegde er notities over het eind van dit klooster en over diverse religieuze instellingen in Amersfoort aan toe. Deze compilatie combineerde hij vervolgens met het eerder vervaardigde excerpt uit de kroniek van Sint-Agnes, en in deze vorm is zijn werk bewaard: handschrift Ltk. 614 van de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.²³ Vergelijking van de notities in het *Vetus Chronicon* die uit de kroniekjes zijn geput met de tekst van Van Ingen wijst uit, dat voor de reconstructie van de oorspronkelijke kroniekjes met beide tekstgetuigen rekening moet worden gehouden: het *Vetus Chronicon* en Van Ingen zijn van elkaar onafhankelijk.²⁴ Zo gaat een tamelijk uitvoerige notitie in het *Vetus Chronicon* over het begin van het zusterhuis van Sint-Agnes, geplaatst op het jaar 1380, zonder twijfel op de Agneskroniek terug: bijzonderheden zoals de toponiemen 'Glashorst' en 'Visscherie' en de namen van enkele begunstigers bewijzen het. Tegelijk maakt de spelling van de namen van deze begunstigers, vergeleken met die bij Van Ingen, een zeer verhaspelde indruk, zodat het hier beter is de notaris te volgen.²⁵ Het omgekeerde is het geval met de mededelingen in de twee overgeleverde bronnen over de eerste biechtvaders van Sint-Agnes. Volgens het *Vetus Chronicon* zouden drie personen als zodanig zijn opgetreden: de pastoor van Amersfoort, heer Willem Hendriksz van

Amersfoort en heer Pieter, priester-vicaris.²⁶ Dat is helderder dan wat Van Ingen heeft: die spreekt eerst van de pastoor en 'eenes goeder vicarius, die van eersamen leven was, ende sonderlingh Heer Peter Vaec', om verderop Heer Peter Vaec en Heer Willem Henrickx als biechtvader te vermelden.²⁷ Dat in het begin werkelijk een driemanschap optrad, bestaande uit de door het *Vetus Chronicon* genoemde personen, wordt duidelijk uit verschillende vermeldingen in het zogenaamde *Memoriale van Sint-Agnes*, een tekst die nauw verwant is aan de kroniek van Sint-Agnes.²⁸ We mogen dus aannemen dat ze ook in de oorspronkelijke kroniek als drietal voorkwamen, zodat de tekst daarvan in dit geval beter is bewaard door het *Vetus Chronicon* dan door Van Ingen. Overigens is het juist deze passage in het *Vetus Chronicon* die aanleiding heeft gegeven tot het misverstand, dat Willem Hendriksz zelf het pastoorsambt van Amersfoort zou hebben bekleed, een fout die het eerst door Van Heussen werd gemaakt en die bij latere auteurs steeds terugkeert.²⁹

Van Ingen heeft de kroniek van Sint-Agnes blijkbaar veel sterker bekort dan die van Sint-Agatha. Het komt dan ook voor, dat het *Vetus Chronicon* materiaal heeft dat we bij Van Ingen niet aantreffen. Dit is bijvoorbeeld het geval met een notitie over de bemiddeling door de mater en de oud-mater van Sint-Agnes in een conflict binnen het convent van Sint-Agatha.³⁰ In Van Ingens excerpten uit de kroniek van Sint-Agatha worden regelmatig vermeldingen van intredes opgenomen, en waarschijnlijk stonden dergelijke notities oorspronkelijk ook in de Agneskroniek. De mededeling bij Van Ingen, dat Sint-Agnes in 1390 niet meer dan vijftien zusters telde, is ook een aanwijzing in die richting.³¹

Het *Vetus Chronicon* en het handschrift van notaris Van Ingen zijn beide voor het materiaal uit de kroniekjes van de twee zusterhuizen doorgeefluik naar latere auteurs geworden, het *Vetus Chronicon* bovendien ook voor materiaal uit de annalen van Birtk. Van Rijn verwijst herhaaldelijk naar de 'naamloze schrijver van de Amersfoortse kroniek'.³² Van Bemmelen op zijn beurt steunt op Van Rijn. Kemperink maakte aannemelijk dat Van Bemmelen het handschrift van Van Ingen niet rechtstreeks heeft gebruikt, maar alleen met een omweg over Van Rijn, een aanpak die hem bij zijn poging de kroniek van Sint-Agatha te reconstrueren parten heeft gespeeld.³³

De overlevering van het Sint-Agnesconvent Tot dusver is het onopgemerkt gebleven dat in de excerpten van Van Ingen nóg een kroniekje schuilgaat, afkomstig van het Amersfoortse frater- of Sint-Janshuis. Om dat te bewijzen moet eerst nader worden ingegaan op de samenstelling van de kroniek van Sint-Agnes. Wat daarover valt op te merken, stoot de bevindingen van Kemperink niet omver, maar onderstreept ze juist. Kemperink wees op goede gronden pater Jan die Wael, biechtvader van Sint-Agnes van 1489 tot zijn dood in 1531, als samensteller van de Agneskroniek aan.³⁴ Zijn belangrijkste argumenten waren de volgen-

de: in een 'Informiringboeck' ten behoeve van de zusters van Sint-Agnes³⁵ wordt Johannes Gallus (Latijn voor 'die Wael') met zoveel woorden genoemd als auteur van een kroniek; de manier waarop in de kroniek bij het jaar 1489 de achtste pater – dus weer Jan die Wael zelf – in het relaas wordt geïntroduceerd, duidt op persoonlijke ervaring; en de kroniek stopt in 1527, enkele jaren voor de dood van pater Die Wael.³⁶ Daar komt bij dat een door Hogenberg vermelde beschrijving van het Mariawonder te Amersfoort van 1444 door 'Johannes Gallus Mommandiensis' alleen kan slaan op het verslag daarvan dat is opgenomen in de Sint-Agneskroniek.³⁷ Kemperink sprak het vermoeden uit, dat Jan die Wael bij het samenstellen van zijn kroniek wel over oudere bronnen zal hebben beschikt, maar een chronologische fout – hij laat Geert Grote en Florens Radewijnsz optreden onder bisschop Guido, die het bisdom in werkelijkheid van 1301-1317 bestuurde – bewijst dat de samensteller van de kroniek geleefd heeft lang na de stichting van het convent.³⁸ Kemperink signaleerde verder, dat het *Memoriale van Sint-Agnes* eveneens onder het rectoraat van Jan die Wael is opgezet, zonder met zoveel woorden te zeggen dat Die Wael er zelf verantwoordelijk voor was.³⁹ Op zoek naar het mannenconvent waaruit Die Wael afkomstig was, stootte Kemperink bovendien op dodenlijstjes van het Sint-Janshuis te Amersfoort en van het fraterhuis Sint-Hiëronymusberg bij Hulsbergen, opgenomen in het *Memoriale van Sint-Agnes*, waarin hij overigens de naam van Die Wael niet kon terugvinden.⁴⁰

De feitelijke toedracht kan het best zó worden omschreven, dat pater Jan die Wael heel de overlevering over het Sint-Agnesconvent en over de ermee verbonden instellingen systematiseerde, een oeuvre bestemd tot stichting van de zusters en tot bestendiging van de memoriecultus. Behalve het 'Informiringboeck' maakten ook de kroniek en het *Memoriale* er deel van uit. Tussen de verschillende componenten van het *Memoriale* onderling en tussen dit *Memoriale* en de kroniek bestaat duidelijke cohesie.⁴¹

Het lijkt nauwelijks twijfel dat de hand die het begin van de verschillende in het *Memoriale* opgenomen lijstjes noteerde die van pater Die Wael zelf is. In ieder geval bewijst het steeds terugkeren van deze hand dat het *Memoriale* als samenhangend geheel is gecomponeerd, en wel volgens een bepaald plan, zoals blijkt uit de niet verwezenlijkte opzet van een broederschaplijst. Alle teksten in het *Memoriale* hangen op de één of andere wijze met de dodencultus samen: dodenritueel, *ars moriendi*, aanwijzingen voor de grafgang, *necrologium*, lijstjes van (te herdenken) begunstigers, dodenlijstjes van Sint-Agnes zelf en enkele ermee verbonden conventen. De gegevens in de verschillende lijstjes stemmen met elkaar overeen, in ieder geval wat de beginperiode betreft.⁴² Dit blijkt vooral uit de informatie over de eerste biechtvaders en de eerste mater. De eerste biechtvaders vormden, zoals we al zagen, een trits: de pastoor van de Sint-Joriskerk, de vicaris heer Peter Vaec, en heer Willem Hendriksz. Zó komen ze voor in de lijst van

paters, waar staat dat ze gezamenlijk twintig jaar het rectoraat voerden, en in de dodenlijst, terwijl ook de gegevens in het kalendarium ermee in overeenstemming zijn. Alleen wordt daar uiteraard de pastoor van de Sint-Joriskerk, een functionaris en geen persoon, niet genoemd.⁴³ Als tweede pater, dus als opvolger van het drietal, wordt in de lijst van paters, in de dodenlijst en in het *necrologium* consequent pater Jan van Lemego genoemd.⁴⁴ De eerste mater was Bely van Heusden, zowel volgens de lijst van maters als volgens de dodenlijst; in laatstgenoemde wordt ze 'die ierste martha ende moeder' genoemd.⁴⁵

Dit laatste gegeven brengt ons bij de kroniek. Ook de kroniek noemt Belia van Heusden als eerste mater, en meldt eerder met betrekking tot de beginperiode, dat het convent toen nog geen pater – bedoeld zal wel zijn: geen eigen, geheel aan het convent verbonden biechtvader – of mater had, maar slechts een martha.⁴⁶ Dat de kroniek in haar oorspronkelijke vorm ook de drie eerste biechtvaders moet hebben vermeld, zagen we reeds. Nog een punt van overeenstemming betreft de start van het zusterhuis. De paterlijst in het *Memoriale* stelt deze op 1380, de kroniek zegt: 'omtrent doen men schreef 1380'.⁴⁷ Dat klopt opnieuw, zij het dat deze datum zelf niet geheel onproblematisch is; in de kroniek wordt hij ook enigszins gerelativeerd door de toevoeging van 'omtrent'.

Een minstens zo belangrijk punt van overeenstemming tussen het *Memoriale* en de kroniek zoals deze in excerpt bij Van Ingen bewaard is, betreft de vier conventen waaraan naast het Sint-Agnesconvent aandacht wordt besteed. Zoals we zagen, bevat het *Memoriale* dodenlijstjes van de twee Amersfoortse zusterhuizen Sint-Agatha en Sint-Barbara, van het Sint-Janshuis in Amersfoort en van het fraterhuis te Hulsbergen. Het zijn dezelfde vier conventen, waarvan het ontstaan in de kroniek besproken wordt, in één geval (Sint-Janshuis) uitvoerig, in de andere gevallen wat beknopter.⁴⁸ Over de begintijd van Sint-Barbara, die verder in het duister ligt, meldt de kroniek dat de zusters in 1422 vanuit Bunschoten naar Amersfoort zijn verhuisd; de dodenlijst van Sint-Barbara vangt aan met 'mijn her die pastoer of capellaen van Buntscoet'.⁴⁹ Welke samenhang tussen deze conventen bestaat is niet geheel duidelijk, behalve dat ze alle wortelen in de Moderne Devotie. Hulsbergen en Sint-Janshuis waren en bleven broederhuizen, totdat de broeders van Sint-Jan in 1529 uiteindelijk de regel van Augustinus aannamen; Sint-Agnes zelf sloot zich al vroeg bij het Kapittel van Utrecht aan en bleef de derde orde tot het einde trouw; Sint-Agatha en Sint-Barbara maakten beide de ontwikkeling van zusterhuis via tertiarissenconvent naar klooster van reguliere kanunnikessen door.⁵⁰ Vermoedelijk ligt de samenhang in de pastorale relatie tussen de broeder- en de zusterhuizen.⁵¹

Het voorgaande heeft aangetoond dat pater Jan die Wael de kroniek van Sint-Agnes samenstelde als onderdeel van een groter samenhangend project. Het ligt voor de hand, dat de verschillende namenlijstjes hem bouwstoffen voor de kroniek hebben geleverd. Gezien de identiteit van de genoemde personen, die ook

in andere bronnen voorkomen, staat het wel vast, dat het daarbij om authentiek materiaal ging. Wel moeten we er rekening mee houden dat de notities over de allervroegste jaren niet contemporain zijn: anders zouden de lichte tegenstrijdigheden en de vaagheid met betrekking tot de feitelijke start van het zusterhuis niet te verklaren zijn.

Welk materiaal had Die Wael nog meer tot zijn beschikking? Omdat we zijn kroniek slechts via het excerpt van Van Ingen kennen, moeten we hierover niet al te stellige uitspraken doen. Maar ook als we daarmee rekening houden, stelt de kroniek in veel opzichten teleur. De tekst is een lappendeken van korte passages, waartoe onder andere de al genoemde notities over de start van de vier aan Sint-Agnes gelieerde conventen en die over het Mariawonder van 1444 behoren. Een min of meer uitvoerige behandeling van de beginjaren van Sint-Agnes wordt ontsierd door onduidelijkheid in opbouw en chronologie.⁵² Eigenlijk zijn er in de tekst bij Van Ingen maar twee grotere en helder gestructureerde onderdelen te vinden: een annalistische behandeling van de voorvallen in en om Amersfoort sinds 1489, dat wil zeggen sinds de komst van pater Die Wael zelf,⁵³ en een uiteenzetting over de beginjaren van het broederhuis en het daaruit voortgekomen klooster Andrieskamp (Birkt).⁵⁴ Blijkbaar kon Die Wael voor dit laatstgenoemde gedeelte terugvallen op een kant-en-klare bron. Naar ons oordeel moet dat een kroniekje van het fraterhuis zijn geweest.

De kroniek van het fraterhuis Met welke argumenten kunnen we het kroniekje aan het fraterhuis toeschrijven? In heel het betoog staan de broeders, niet de zusters, in het centrum van de aandacht. Weliswaar komen de zusters van Sint-Agnes ook nog even in het verhaal voor (p. 27), maar dat is alleen omdat de broeders Willem Hendriksz en later Jan van Lemego hun biechtvaders waren.⁵⁵ Nu zou men ook nog aan herkomst uit Sint-Andrieskamp (Birkt) kunnen denken. Maar afgezien van het feit dat de onderhavige tekst weinig gemeen heeft met de *Annales Birctani*, wijst ook de lijn van het verhaal in een andere richting. Het kroniekje volgt eerst de gebeurtenissen tot 1399, het jaar van overgang van een deel van de broeders naar de derde orde van Franciscus. Deze periode vormt dus de gemeenschappelijke voorgeschiedenis van beide mannenconventen, pas vanaf 1399 lopen hun lotgevallen uiteen. Het kroniekje loopt nu eerst de geschiedenis na van de broeders van de derde orde onder leiding van Willem Hendriksz: het vertrek naar Sint-Andrieskamp in 1405, de dood van Willem Hendriksz in 1414, de aansluiting bij het kapittel van Windesheim in 1416 en de verhuizing naar Birkt in 1420 (p. 30-32). Latere gebeurtenissen met betrekking tot Birkt worden niet vermeld: de kroniekschrijver keert nu terug naar wat blijkbaar de hoofdlijn van zijn verhaal is, het relaas over de broeders achter het Sint-Pietersgasthuis en met name Jan van Lemego. De dood van Lemego in 1421 komt aan de orde, het besluit van de paters van Deventer, Zwolle en Hulsbergen

om broeder Gerrit van Hemert uit Hulsbergen als nieuwe rector naar Amersfoort te sturen, diens regering en in het bijzonder de verhuizing naar de Sint-Janskapel op de Kamp in Amersfoort in 1444, waarna de broeders als 'Sint Johans broeders opten Camp' bekend staan. Het relaas eindigt met de dood van Gerrit van Hemert in 1453 (p. 32). De rode draad wordt gevormd door de lotgevallen van de broeders, en die worden ook langer gevolgd dan die betreffende Sint-Andrieskamp.

Daar komt bij dat het relaas een milde partijdigheid ten gunste van de fraters aan de dag legt. Over de tertianen wordt een kritische noot gekraakt: zolang Willem Hendriksz en heer Wermhoud (van Boskoop) leiding gaven aan de derde orde, bleef deze wel bloeien, maar na hun dood in 1413/4 raakte het Kapittel van Utrecht verstrooid, mede omdat veel leden overgingen naar de regel van Augustinus. Dat is ook precies wat de tertianen van Andrieskamp deden. Dergelijke kritiek ontbreekt in de aan het fraterhuis gewijde passages. Op het moment van uiteengaan van de twee stromingen heet het van Willem Hendriksz neutraal dat hij minister-generaal van de derde orde werd, Jan van Lemego krijgt het compliment dat hij 'ten eijnde toe (is) gebleven in sijn eerste roeping' (p. 30).

Ook een nauwkeurige vergelijking van het door Van Ingen overgeleverde kroniekje met de *Annales Birtani* maakt duidelijk, dat we het kroniekje aan het fraterhuis moeten toeschrijven, niet aan Birk. Weliswaar hebben beide bronnen enkele opvallende elementen gemeenschappelijk, de verschillen zijn toch zo groot dat aan onderlinge afhankelijkheid niet gedacht kan worden. De overeenkomsten betreffen, behalve een paar voor de hand liggende gegevens zoals de voorname Amersfoortse afkomst en de geleerdheid van Willem Hendriksz en zijn rol als minister-generaal, vooral de namen van de vier Amersfoortse notabelen die een boodschap naar Florens Radewijnsz stuurden om hem te vragen assistentie te verlenen bij de stichting van een fraterhuis, en die van de drie broeders die door Florens daarop vanuit Deventer werden gezonden. Behalve spellingsvarianten geven beide bronnen identieke rijtjes.⁵⁶ Een eerste opvallend verschil betreft de algemene oriëntatie die de twee bronnen geven voor het reveil in Amersfoort: het kroniekje van het fraterhuis schrijft de opleving toe aan het voorbeeldig optreden van Geert Grote en Florens Radewijnsz, de 'twee grote lichten in de stad van Deventer', terwijl de *Annales Birtani* de prediking van Geert Grote, Hendrik van Gouda en Johan van de Gronde verantwoordelijk houden.⁵⁷ De *Annales Birtani* dateren de stichting van het fraterhuis op 1395, het kroniekje van het fraterhuis zelf op 1397.⁵⁸ Een opmerkelijk verschil betreft de weergave van de geschiedenis van Andrieskamp: de *Annales Birtani* laten de verhuizing naar Birk en de overgang naar de regel van Augustinus in tijd samenvallen, het kroniekje van het fraterhuis plaatst – terecht – de aanname van de regel van Augustinus op het jaar 1416, het vertrek naar Birk op 1420.⁵⁹ Ook de biografische gegevens in de twee bronnen over Willem Hendriksz lopen uiteen. Zo vermelden de *Annales Birtani* dat hij leerling van Florens Radewijnsz was geweest en samen met

Hendrik van Gouda als biechtvader van zusters had gefungeerd – waar zeggen ze er niet bij –, dat hij zijn aanstelling als eerste rector van het fraterhuis aan de bevordering van Wermhoud dankte, dat zijn geleerdheid in het bijzonder het recht betrof en dat hij bovendien als *rector scholarium* was opgetreden.⁶⁰ Deze gegevens ontbreken in het kroniekje van het fraterhuis, dat weer andere details biedt: de bouw van het fraterhuis zou drie jaar hebben geduurd, in 1398 ontvingen de Amersfoortse broeders langdurig bezoek van die uit Deventer, op de vlucht voor de pest, en tot de ingezetenen van het fraterhuis zouden behalve de uit Deventer gestuurde broeders ook scholieren en leken uit Amersfoort hebben behoord.⁶¹ Dit laatste element is typerend voor broederhuizen: let men er eenmaal op dan bevat het bij Van Ingen bewaarde kroniekje meer bijzonderheden die blijk geven van aandacht voor de specifieke levensvorm van de broeders des gemenen levens. Met zoveel woorden wordt gezegd dat het Amersfoortse huis ‘van priesters en clerken’ moest worden gemodelleerd naar dat van Deventer. De priesterwijdingen van Jan van Lemego, Andreas van Attendoern en Nicolaas van Erpel worden zorgvuldig genoteerd, evenals de zorg die Willem Hendriksz en na hem Jan van Lemego hadden voor de zusters van Glashorst. Melding wordt gemaakt van het feit dat Jan van Lemego en Willem Hendriksz allebei een vicarie in Amersfoort bezaten: men herinnere zich het belang dat het vicariaat in Deventer voor heer Florens had. En tenslotte noemt het kroniekje ook met nadruk de overgang naar een gemeenschappelijk leven na de voltooiing van het broederhuis.⁶² De interessesfeer is ondubbelzinnig die van de broeders des gemenen levens, zodat men ook langs deze weg bij het fraterhuis uitkomt als de plek waar het kroniekje is ontstaan. Des te opvallender is overigens de goede herinnering waarin Willem Hendriksz ook bij de broeders van het Sint-Janshuis stond. Hoewel hij de niet gereguleerde leefwijze van de fraters opgaf, treft hem persoonlijk geen kritiek, zijn bewind over de derde orde wordt als heilzaam voorgesteld, en de passage over Sint-Andrieskamp eindigt met de overbrenging door de kanunniken van ‘dat gebeente haers goedertieren vaders heer Willem ende der andere’ naar de nieuwe woonplaats Birk (p. 32).

De herkomst van het kroniekje uit het fraterhuis lijkt dus wel zeker. Daarmee staat nog niets vast inzake zijn betrouwbaarheid. In de vorm waarin Jan die Wael het interpoleerde in zijn kroniek van Sint-Agnes, moet het uiteraard van na 1453 dateren: het zou dus kunnen dat de informatie over de begintijd pas lang na dato is genoteerd. Inderdaad vertoont het kroniekje tenminste één flinke inconsistentie, die ook Van Kalveen al voor problemen plaatste.⁶³ Deze betreft het oprichtingsjaar van het fraterhuis. Eerst wordt gezegd dat de uitzending van drie broeders vanuit Deventer door Florens Radewijnsz in 1397 plaatsvond, waarna ze samen met de Amersfoortse enthousiasten drie jaar nodig hadden om het fraterhuis te bouwen (p. 26). Maar verderop blijkt de voltooiing van het fraterhuis toch in 1398 te hebben plaatsgevonden (p. 28).⁶⁴ Andere gegevens uit het kroniekje

vinden echter ruimschoots bevestiging in van elders afkomstige bronnen, zoals de aan Sint-Agnes gewijde passages in de kroniek van Die Wael, de zogenaamde Amersfoortse brieven⁶⁵ en archivalia. Deze laatste maken ons in verband met het fraterhuis met verschillende personen bekend die ook in het kroniekje worden genoemd en ze laten zien dat de vicarieën van Sint-Nicolaas in de Sint-Joriskerk en Sint-Pieter in het gasthuis inderdaad een rol hebben gespeeld in de vroege geschiedenis van de Amersfoortse broeders des gemenen levens.

We concluderen dus, dat we binnen Van Ingens excerpt van de Agneskroniek een kleinere eenheid hebben aangetroffen, die we identificeren als een na 1453 samengesteld kroniekje van Sint-Janskamp, de voortzetting van het Amersfoortse fraterhuis. We stellen tevens vast, dat we weliswaar met de inhoud ervan kritisch dienen om te gaan, maar dat het daarin bewaarde materiaal toch in principe geaccepteerd mag worden, totdat op grond van archiefbronnen het tegendeel blijkt. Deze constatering is niet zonder betekenis: de enige bron over de vergadering te Amersfoort waarop door de moderne devoten van Holland en het Sticht tot de overgang naar de derde orde werd besloten, is deze kroniek van het fraterhuis, dat wil zeggen van een gemeenschap die zelf deze overgang niet heeft willen maken.

Samenvatting Vatten we ten slotte de situatie met betrekking tot de Amersfoortse historiografische overlevering over het begin van de Moderne Devotie in die stad samen. In Amersfoortse kloosters hebben vier verschillende kronieken gecirculeerd: die van Sint-Agnes, van Sint-Agatha, van de broeders des gemenen levens (Sint-Janskamp), en van het augustijnerklooster Birk. Voor de reconstructie van de levensloop van Willem Hendriksz zijn vooral de kronieken van het fraterhuis en van Birk, in mindere mate die van Sint-Agnes van belang. Geen van deze kronieken is *in originali* tot ons gekomen. De kroniek van het fraterhuis werd omstreeks 1500 door pater Jan die Wael geïnsereerd in zijn kroniek van Sint-Agnes. Laatstgenoemde kroniek en die van Sint-Agatha werden in de 17de eeuw geëxcerpeerd door Van Ingen. Uit de *Annales Birtani* werd een flink samenhangend stuk in 1704 gepubliceerd door A. Matthaeus. Eerder al waren elementen daaruit, samen met materiaal uit de kronieken van Sint-Agnes en Sint-Agatha, verwerkt in het anonieme 16de-eeuwse Amersfoortse kroniekje dat we hier hebben aangeduid als het *Vetus Chronicon* en dat eveneens door Matthaeus werd gepubliceerd (1693). De gehele latere historiografie, vanaf Van Rijn en Van Bommel, steunde direct of indirect op Van Ingen en Matthaeus en had geen toegang meer tot de kroniekjes zelf. Verrijkt werd de overlevering daarna alleen nog door invlechting van archiefmateriaal, om te beginnen bij Van Bommel.

NOTEN

1. Kemperink (1957) 33.
2. Van Heel (1939) 7-10; Koorn (1996) 131-134 & 137-139 & Goudriaan (1998) 206-210.
3. Van Kalveen (1978) 104-105.
4. Van Kalveen (1981).
5. *Monasticon Windeshemense* III (1980) 74-96.
6. Het ligt in de bedoeling in de volgende aflevering van het jaarboek *Flehite* een uitgebreide biografie van Willem Hendriksz te publiceren. Een beknopte levensschets is al verschenen: Goudriaan (1999).
7. Van Kalveen (1981) 103-105.
8. Van Rijn (1719).
9. Van Bommel (1760).
10. Weiler (1997) 61.
11. Over Van Bommel correct: *Monasticon Windeshemense* III, 80.
12. Kemperink (1957) 1-14.
13. *Monasticon Windeshemense* III (1980) 78-79.
14. Toestemming van de bisschop tot de aanneming van de regel van Augustinus: Muller (1918) nr. 1993. Het *Vetus Chronicon*, bij Matthaëus (1693) 166, dateert dit op 9 aug. 1415. Verlof tot aansluiting bij het Kapittel van Windesheim op Sint-Bernardsavond (19 augustus) 1416, volgens de kroniek van het fraterhuis: Kemperink (1957) 31. Feitelijke incorporatie in 1417: Busch, *Chronicon Windeshemense*, 354.
15. *Monasticon Windeshemense* III (1980) 87-89 & Van Kalveen (1981) 122.
16. Het bewijs volgt hierna.
17. Ze komen (dan ook) niet voor in Carasso-Kok (1981).
18. Matthaëus (1704) 517-524. 'Vetus apud me scheda est ex reliquiis monasterii, qua origo ejus et progressus indicatur hujusmodi' (517).
19. Van Rijn (1719) 40-42, uit de 'jaarboeken van het klooster'.
20. Matthaëus (1693) 155-185.
21. Het bewijs wordt geleverd in het artikel dat drs. R.M. Kemperink elders in dit jaarboek wijdt aan 'Kermis en wijdingsjaar van de Amersfoortse Sint-Joriskerk'. De heer Kemperink gaf mij vóór de publicatie inzage in zijn artikel, waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben.
22. Van Rijn (1719) 41. De *Annales Birtani* – Matthaëus (1704) 518 – zeggen dat Willem Hendriksz rector werd van het fraterhuis 'per promotionem domini Wermboldi'. Bedoeld zal wel zijn 'op aandrijven van heer Wermboud', niet 'wegens promotie van heer Wermbold'.
23. Over de toedracht uitvoerig: Kemperink (1957) 1-2. Zie ook Carasso-Kok (1981) nr. 128 (Sint-Agatha) & nr. 320 (Sint-Agnes).
24. In de uitvoerige aantekeningen (*notae*) op het *Vetus Chronicon* die Matthaëus (1693) 186-412 afdrukt, is wel van het handschrift van Van Ingen gebruik gemaakt: Kemperink (1957) 3 & 10. Zie ook Kemperink, 'Kermis en wijdingsjaar' [dit Jaarboek], noot 11.
25. De naam van de kanunnik Bronchorst komt in beide versies wel overeen, maar waar Van Ingen Harman Snijders heeft, spelt het *Vetus Chronicon* 'Hermann Sinders', en – sterker nog – de als derde genoemde 'Geertruid, weduwe van z.g. Gerrit Conincks' heet in het *Vetus Chronicon* 'Bertradis vidua Godefridi Regii'. Kemperink (1957) 34, met toelichting op de namen in noot 32.
26. Matthaëus (1693) 161: 'Harum confessarii erant pastor Amorfordiensi

- D. Wilhelmus Henrici Amorfortius et D. Petrus presbyter vicarius'.
27. Kemperink (1957) 34, resp. 36.
28. KB Den Haag hs. 75 H 18 f. 58 en f. 62. Op het verband tussen dit handschrift en de kroniek wordt zo dadelijk nader ingegaan.
29. Van Heussen (1714) 135; idem (1719) I, 161; Van Rijn (1719) 26; Van Bommel (1760) 186 en dan onder meer ook *Monasticon Windeshemense* III, 87; Van Kalveen (1981) 104 en Weiler (1997) 62. Van Kalveen (1978) 104/5 n. 13 kent de notities over het drietal in het *Memoriale*, maar trekt er niet de noodzakelijke conclusie uit.
30. Matthaeus (1693) 170. Gesignaleerd door Kemperink (1957) 10.
31. Kemperink (1957) 36.
32. Van Rijn (1719) 3, 31 & 34.
33. Kemperink (1957) 12. Boerwinkel (1939) is van geen enkele waarde.
34. Aanvaard door Carasso-Kok (1981) nr. 320.
35. Haarlem, SB 187 D 11. Stooker en Verbeij (1997) nr. 21.
36. Kemperink (1957) 6-8.
37. Kemperink (1955) & (1957) 11. Het mirakel: Kemperink (1957) 42-44.
38. Bisschop Guido: Kemperink (1957) 24.
39. Kemperink (1957) 8.
40. In zijn noten maakt Kemperink terecht uitvoerig gebruik van het namenmateriaal uit de lijstjes in het *Memoriale*.
41. KB Den Haag, hs. 75 H 18; Stooker en Verbeij (1997) nr. 22: de eerste tien folia van perkament, de rest van papier. Band: houten platten, bekleed met zwart leer voorzien van blindstempeling, terwijl ook nog resten van sloten zichtbaar zijn. Titel: *Memoriale van Sanct Agnieten tAmersfoort*.
- Inhoud: f. 1-10v: liturgie van de stervenden; f. 11-16: lijst van weldoeners beneden zes Rijngulden; f. 20-34v: 'die konste van wel te sterven' (*ars moriendi*); f. 35-35v: aanwijzingen voor het stervensritueel; f. 36-53v: kalendarium (*necrologium*) van het Sint-Agnesconvent; f. 54: regels voor het begaan van de graven; f. 54v-56v: notities over schenkers; f. 57v: begin van een broederschaplijst (niet ingevuld); f. 58-58v: paters en maters met regeringsjaren; f. 59-60: namen van de tegenwoordige zusters, met jaar van intrede; f. 62-64v: lijst van gestorven paters, maters en zusters; f. 65-66v: dodenlijst van het Sint-Agathaconvent te Amersfoort, lopend vanaf 1401; f. 68-69v: dodenlijst van het Sint-Barbaraconvent te Amersfoort, lopend vanaf 1420; f. 71-71v: dodenlijst van het Sint-Janshuis te Amersfoort, lopend vanaf 1400; f. 73-74v: dodenlijst van Sint-Hiëronymusberg te Hulsbergen; f. 77-80: kalendarische notities; f. 83-89: liturgische aanwijzingen; de tussenliggende folia blanco.
42. Het *Memoriale* verdient een uitvoeriger zelfstandige behandeling.
43. F. 58 (lijst van paters); f. 62 (dodenlijst): 'Mijn here die pastoer of cureyt van suncte Joriskercke. Her Peter Vaeck een vicarius van Amersfoort xc [dat wil zeggen: overleden in 1390]. Her Wyllam Henricxs die daer nae waert generael minister. Desen sijn die iersten biechtvaderen'; kalendarium f. 42 op 2 mei: 'Her Wyllam Henrics een van onser ierst pater(s)' en f. 44v op 25 juni: 'Her Peter Vaeck een van onsen ierst pater(s)'.
44. F. 58 (lijst van paters); f. 62 (dodenlijst): 'here Jan van Lemego ons anderde

pater'; kalendarium f. 50v op 22 oktober: idem.

45. Resp. f. 58 & f. 62.

46. Kemperink (1957) 36, resp. 34. Voor het instituut van de martha, dat ook bekend is in enkele andere vroege zusterhuizen voortgekomen uit de Moderne Devotie, zie Frédéricq (1896) nr. 106; 114 en Muller (1900) 15 [Utrecht en Rhenen]; Kist (1854) 382 [Delft]; Van Heel (1949) 59 [Gouda]; Koorn (1996) 135.

47. KB Den Haag 75 H 18 f. 58. Kemperink (1957) 33.

48. Kemperink (1957) 25-32: Sint-Janshuis; 40: Hulsbergen; 40-41: Sint-Agatha; 41-42: Sint-Barbara.

49. Kemperink (1957) 41-42. KB Den Haag hs. 75 H 18 f. 68.

50. Voor Sint-Janshuis en Hulsbergen zie Weiler (1997) resp. 61-68 en 84-91 (aan Weiler zijn de dodenlijstjes ontgaan). Voor de zusterhuizen zie beknopt Goudriaan (1998) de nrs. 9, 10 en 12.

51. In deze richting zocht ook Kemperink (1957) 8. Prosopografisch onderzoek op basis van de lijstjes zal de samenhang wel aan het licht brengen, maar dit valt buiten het bestek van dit artikel.

52. Kemperink (1957) 33-39, met op p. 36-38 nog een lange en letterlijk 'misplaatste' uitweiding over de prediking van Geert Grote en Floris Radewijnsz.

53. Kemperink (1957) 49-63.

54. Kemperink (1957) 24-32. Ik reken ook de eerste verhandeling over de 'twee grote lichten' van Deventer, p. 24-25, tot deze passage.

55. Interpreteren we deze passage over de broeders als afkomstig uit een zelfstandige bron, dan is de opvolging Willem Hendriksz – Jan van Lemego een welkome

bevestiging van wat daarover in het *Memoriale van Sint-Agnes* te vinden is.

56. Kemperink (1957) 26. Matthaëus (1704) 518.

57. Kemperink (1957) 25. Matthaëus (1704) 518.

58. Matthaëus (1704) 518. Kemperink (1957) 26.

59. Matthaëus (1704) 518. Kemperink (1957) 31-32.

60. Matthaëus (1704) 518.

61. Kemperink (1957) 26-29.

62. Kemperink (1957) 26-29. Vergelijk Van der Wanssem (1958) passim & Weiler (1997) xiv-xxvi.

63. Van Kalveen (1981) 105-106 met 111 noot 59.

64. Op deze moeilijkheid komen we terug in het aangekondigde artikel over Willem Hendriksz.

65. Dumbar, *Analecta* I, 88-113.

BIBLIOGRAFIE

A. van Bommel, *Beschryving der Stad Amersfoort*. 2 dln. Utrecht 1760.

Busch, *Des Augustinerpropstes Iohannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum*. Ed. K. Grube. Halle 1886. (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete 19).

M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen*. 's-Gravenhage, 1981. (Bibliografische reeks van het Nederlands Historisch Genootschap 2).

G. Dumbar, *Het kerkelijk en wereltlijk Deventer*. 2 dln. Deventer 1732-1738.

- P. Frédéricq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*. 2 dln. Gent/Den Haag 1889-1896.
- K. Goudriaan, 'De derde orde van Sint Franciscus in het bisdom Utrecht. Een voorstudie'. In: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 1 (1998). 205-206.
- K. Goudriaan, 'Willem Hendriksz van Amersfoort (voor 1360-1414), notaris, voorvechter van de Moderne Devotie'. In: Y.M. van den Akker e.a. (red.), *Utrechtse biografieën. Het Eemland*. Utrecht 1999. Deel 2. 11-16.
- D. van Heel, 'De tertiariissen van het Utrechtsche Kapittel'. In: *Archief Aartsbisdom Utrecht* 63 (1939). 1-382.
- D. van Heel, 'Het Sint Margareta klooster te Gouda'. In: *Bijdragen Oudheidkundige Kring 'Die Goude'* 6 (1949). 55-95.
- H.F. van Heussen, *Batavia sacra*. Brussel 1714.
- H.F. van Heussen, *Historia episcopatum*. 2 dln. Leiden 1719.
- H.F. van Heussen & H. van Rijn, *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtsche bisdom*. Deel 2. Leiden 1719. [Geciteerd als 'Van Rijn', omdat deze verantwoordelijk is voor in ons betoog relevante invoegingen uit oudere auteurs in de vertaling van het werk van Van Heussen].
- C.A. van Kalveen, 'Johan Pupper van Goch en de broeders des gemenen levens'. In: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 20 (1978). 103-113.
- C.A. van Kalveen, 'Problemen rond de oudste geschiedenis van het fraterhuis en van het Nieuwe Gasthuis te Amersfoort'. In: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1981. 101-124.
- J.H.P. Kemperink, 'Het mirakel van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort en zijn geschiedschrijver'. In: *Archief Aartsbisdom Utrecht* 73 (1954-1955). 221-231.
- J.H.P. Kemperink, 'Johan van Ingen: Geschiedenissen'. In: *Archief Aartsbisdom Utrecht* 74 (1956). 1-155.
- N.C. Kist, 'De oorsprong en opkomst van het S. Aagte-klooster te Delft. Uit een onuitgegeven hs. medegedeeld'. In: *Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* 2 (1854). 381-399.
- F.W.J. Koorn, 'Het Kapittel van Utrecht'. In: *Windesheim 1395-1995. Kloosters, teksten, invloeden*. [...] Redactie: A.J. Hendrikman, P. Bange, R.Th.M. van Dijk e.a. Nijmegen, 1996. (Middeleeuwse studies 12). 131-142.
- A. Matthaeus, *Rerum Amorfotiarum scriptores duo inedit*. Leiden 1693.
- A. Matthaeus, *Foundationes et fata ecclesiarum*. Leiden 1704.
- Monasticon Windeshemense*. Ed. W. Kohl, E. Persoons & A.G. Weiler. Deel 3: *Niederlande*. Bearbeitet von A.G. Weiler & N. Geirmaert. Brussel 1980.
- S. Muller Fzn, *Geschiedenis der fundatiën*. Utrecht 1900.
- S. Muller Fzn, *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)*. Deel 2. Utrecht 1918.
- H. van Rijn zie H.F. van Heussen.
- K. Stooker & T. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*. 2 dln. Leuven 1997. (Miscellanea Neerlandica 16).
- C. van der Wanssem, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400*. Leuven 1958.
- A.G. Weiler, *Volgens de norm van de vroege kerk. De geschiedenis van de huizen van de broeders van het Gemene leven in Nederland*. Nijmegen 1997.